

MEHRIBON YODGOROVA,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Alisher Navoiy nomidagi

Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi

MAXSUS ARXIVLARDAGI IJOD NAMUNALARINI O'RGANISH XUSUSIDA

Annotatsiya: Maqolada O'zbekistonda arxivshunoslikning shakllanishi va ahamiyati borasida fikrlar bildirilgan. Shu bilan birga, maxsus davlat arxivlaridan foydalanish va ularda saqlanayotgan materiallarning adabiyot uchun nechog'lik muhim ekanligi borasida to'xtanilgan. Olim va ijodkorlar H.Sulaymon, Shuhrat, M.Ismoilov arxivlarining ahamiyati borasida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Arxiv, qo'lyozma, adabiyot, tahlil, maxsus arxiv.

Abstract. The article expresses views on the formation and significance of archival science in Uzbekistan. At the same time, it dwells on the use of special state archives and the importance of the materials stored in them for literature. Valuable information is provided on the significance of the archives of scientists and creators H. Sulaymon, Shuhrat, M. Ismaili.

Key words: Archive, manuscript, literature, analysis, special archive.

Insoniyat tamadduni tarixida ilk davlatchilik shakllanishi barobarida davlat devonxonalari arxivlari shakllana borgan. Keyinchalik, qozixonalar, sud ishlari, ma'muriy boshqaruvning turli shakllari hujjatlari to'planib, arxivlar paydo bo'ldi. XVII-XX asrlar oralig'ida davlat boshqaruvi shakli o'zgarishi barobarida davlat arxivlarida oddiy fuqarolarning ham hujjatlari jamlana boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi buning yorqin misolidir.

XX asrda ilm-fan, xususan, badiiy adabiyotga e'tiborning ortishi ortidan abadiy-badiiy manbalarining arxivlari ham tashkil topa boshladi. Sobiq O'zFA Qo'lyozmalar instituti hamda Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida yig'ilgan qo'lyozmalar fondlari shular jumlasidandir. Mazkur arxivlarning tashlil topishida professor Hamid Sulaymonning o'rni alohida ta'kidlash zarur.

Adabiy-badiiy manbalar arxivi qanday maqsadlarga xizmat qilishi ma'lum. Davlat arxivlaridan foydalanish doirasi esa birmuncha kengroq. Tarix, kriminalologiya, sotsiologiya, sud-huquq ilmi, ya'ni, yurisprudensiya shular jumlasidandir.

Ammo bu hujjatlarda yashiringan haqiqatlarni xalqqa eng tez va ta'sirli yetkazib bera oladigan hamda jamiyat ma'naviy ehtiyojlarini maksimal darajada qondiradigan izlanishlar filologik aspektda olib boriladi. Bunda arxiv materiallari badiiy asarga masalliq bo'lib xizmat qilishi yoki adabiyotshunoslikning turli sohalaridagi tadqiqotlarga zamin hozirlashi mumkin.

"Ta'kidlash joizki, ijodkor uchun real fakt badiiy asarda detal yoki material bo'lib xizmat qilishi hodisasi L.Tolstoyning "Tirilish" romanini yaratilishi uchun bir sud ishi va undagi faktlar sabab bo'lgan. Stendalning mashhur "Qizil va qora" romani uchun ham o'z vaqtida Fransiyada shov-shuv bo'lgan bir sud ishi va uning materiallari asos bo'lib xizmat qilgan edi"¹.

¹ Жўрабоев О. Матнинг матности сирлари. – Тошкент: Tamaddun. 2017. – Б. 162.

O'zbek adabiyotida bunday tipdagi asarlar asosan sobiq ittifoq olib borgan qatag'on siyosati mavzusi doirasida amalga oshirilgan. Ammo mazkur jinoiy ishlarining "mutlaqo mahfiy" saqlanishi hujjatlarning tadqiqotchilar uchun uzoq vaqtgacha o'rganish imkonini bermadi. Ittifoq tanazulga yuz tutgan 90-yillarning boshida bu arxivlar tadqiqotchilar uchun ochildi. Shu tariqa kompartiyaning manfur qilmishlari haqida ilmiy asarlar bilan bir qatorda badiiy asarlar ham dunyoga kela boshladi. Shulardan biri Nabijon Boqiyning "Qatlnoma" hujjatli qissasidir. Asarning yozilish tarixi haqida muallif, jumladan, shunday deydi:

"O'zbek Nozirlar Kengashi huzuridagi Davlat Xavfsizligi qo'mitasi, xususan, uning Matbuot guruhi (boshlig'i A.I.Blagorodov) oshkoralik sharofati tufayli bizga hujjatgohda saqlanayotgan «mutlaqo maxfiy» jinoyatnomalar bilan bevosita tanishishga ijozat berdi. Jumladan, dilbar adibimiz Abdulla Qodiriyning achchiq qismati aks ettirilgan 976525-sonli «Qatlnoma»ni ko'zimiz bilan ko'rdik, o'z qo'limiz bilan undan bir nechta umumiy daftarga nusxa ko'chirdik va diqqatga loyiq ba'zi sahifalaridan fotonusxa olindi"².

"Qatlnoma", janr talabiga ko'ra, sof badiiy asar emas – hujjatli qissa. Asar adabiy jamoatchilik tomonidan qizg'in kutib olinishi bilan birga A.Qodiriy va unga bog'liq ko'plar sirlar pardasini ko'tarib, ko'plab taniqli kishilar, jumladan, G'afur, G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor singari millatning sevimli adiblari haqida turli bahslar paydo bo'lishiga olib keldi. Ammo shu o'rinda bir narsani ta'kidlash kerakki, N.Boqiy jinoiy ishdagi A.Qodiriyga qarshi ko'rsatma bergan kishilarning gaplarini keltiradi-yu, ammo bu ayblovlarga Qodiriyning munosabatini bermaydi.

N.Boqiy o'rgangan vaqtda NKVD arxivi materiallari maxfiylikdan chiqarilgan edi. Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romani esa "paxta ishi" ayni avj olgan davrda harakatdagi qatag'on haqida yozilgan. Shu sababli adibning maxsus arxivga kirib ishlashi mumkin emasdi. Yozuvchi bu haqda shunday yozadi:

"Ana shu vaqt qatag'on avj oldi. Ishdan hayda-hayda avj oldi. Firqadan o'chir-o'chir avj oldi. Sur-sur avj oldi. Nihoyat... qama-qama avj oldi. O'zbek ziyolilari kishanband bo'ldi. O'zbek ziyolilari mahbus bo'ldi. O'zbek ziyolilari kechalab-kechalab Moskvaga olib ketildi. So'roq Moskva-da bo'ldi. Sud Moskvada bo'ldi. Hukm Moskvada o'qildi. Ana shunda polvonlik qonim qaynadi! ... Bir oyog'im institutda bo'ldi, bir oyog'im sudlarda bo'ldi. Men tanish-bilish yo'li bilan tergov matnlarini sotib oldim. Ikki og'iz axborot olish uchun yarimtalar quydim"³.

Shu tariqa "o'zbek xalqiga haykal qo'yaman" deb niyat qilgan adib paxta ishi bilan nohaq ayblangan xalqimiz haqida "Otamdan qolgan dalalar" romanini yozdi. Roman tergov materiallari asosida yozilgan bo'lsa-da, sof badiiy asar. U mustaqillik yillari o'zbek adabiyotida voqea bo'lishi bilan birga, muallifga chinakam omad olib keldi.

Bu davrda N.Karimov, Sh.Turdiyev, B.Qosimov, B.Do'sqorayev, S.Ahmad singari zahmatkash olimlarimiz mavzu yuzasidan ko'plab tadqiqotlar olib borishdi. Mazkur ishlar o'zbek madaniyati tarixida katta iz qoldirgan jadidlar hayoti va faoliyatini ibrat o'laroq kashf etdi. Mustaqillik mafkurasini yaratishda dasturul amal vazifasini o'tadi.

Mazkur ijodkorlarimizning ishlari shunisi bilan qadrliki, birinchidan, bu arxivlarga kirish nihoyatda qiyin. Ruxsatnoma olguncha bir qancha byurokratik to'siqlardan oshib o'tish kerak bo'ladi. Ikkinchidan, arxivda ishlash mashaqqati. Bu ishning eng qiyin qismi, bu yerda Markaziy davlat arxivi yoki boshqa arxivlarga o'xshagan alohida o'qish zallari yo'q. To'g'ri kelgan bo'sh xonada ishlaysiz. Yoningizda esa sizni kuzatib o'tirishga biriktirilgan xodim.

Aslida, bu ishning tashqi tomoni. Tom ma'nodagi zahmat ishni o'qish jarayonida boshlanadi. Hujjatlar millatimiz oydinlari ustidan ochilgan jinoyat ishlari bo'lgani uchun ishdagi qabohatlar kishini ruhan ezadi. Buning ustiga hujjatlar juda ko'p va qati buzilmagan. Bu esa hujjatlarning zalvorini yanada orttirish bilan birga, birlamchi manbalar bilan ishlash zavqini ham beradi.

² Бокий Н. Катлнома. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 1992. – Б. 3.

³ Murod T. Otamdan qolgan dalalar. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – B. 356.

Bundan tashqari, masalaning yana bir nozik tomoni bor. Bu – nashr masalasidir. Ming mash-aqqat bilan yozilgan ishni chop etadigan jasur noshirlar yetarli emas. Uzoq vaqt qoʻrquv saltanatida yashaganimiz xalqimizda panalanish kayfiyatini singdirgan, shuning uchun ham bunga oʻxshash qaltis mavzularda yozilgan ishlarni hamma noshirlar ham nashr etavermaydilar.

Aslida, mazkur arxivlar tadqiqotchilar uchun ochilgach, unga qiziqish juda katta boʻldi. Ammo arxivda ishlash kishidan sabrni, chumoliday mehnatkashlikni talab etadi, qolaversa, mudhish jinoiy ishning bosimi ham kishini ezadi. Shuning uchun ham bu yerga kirib, uch-toʻrt kunda dodlab qochib ketganlar ham koʻp boʻlgan. Bu esa yuqoridagi gaplarimizni tasdiqlab nomlari keltirilgan va boshqa arxivshunos olimlarning ishlarining ahamiyatini ottiradi.

Mazkur satrlar muallifi ham 2020 yil aprel-iyun oylarida Davlat xavfsizligi arxivida saqlanayotgan Abdurahmon Alimuhammedov, Hamid Sulaymon, Nabi Alimuhammedov, Mirzakalon Ismoilov, Shuhrat, Shukrullo, Mahmud Murodov, Meli Joʻrayevlarning 726-sonli jinoyat ishi materiallari bilan tanishib chiqdi. Ularga umumiy “delo” ochilgan, jinoiy ishning umumiy hajmi 16 jilddan iborat. Bundan tashqari, har bir ayblanuvchining “shaxsiy ishi” ham mavjud, hammasini qoʻshib hisoblaganda, 24 tomlik “aybnoma” paydo boʻlgan. Ishni oʻz qoʻlimiz bilan olib oʻqib, ayrim hujjatlardan nusxa olishga muvaffaq boʻldik.

Ish A.Alimuhammedov va boshqa ayblanuvchilar haqidagi prof. H.Yoqubovning “Qizil Oʻzbekiston” gazetasining 1949 yil 16-may sonida nashr qilingan “Adabiyotimizda estet-kosmopolitlarni oxirigacha fosh qilaylik” nomli qoralovchi maqolasidan boshlangan. Keyin boshqa hujjatlar: ayblanuvchilarni hibsga olishga asos boʻlgan mahkumlarning ish joylari yoki tanish-bilishlarining aylanuvchilarning “xalq dushmani” ekanligini tasdiqlovchi xulosalari (bu xulosalarning nusxasi ayblanuvchilarning shaxsiy delosiga ham tikilgan) undan keyin A.Alimuhammedov, soʻng H.Sulaymon va boshqalarning tergov bayonnomalari, guvohlarning iqrorlari, guvohlar va boshqa ayblanuvchilar bilan yuzlashtirishlar tarzida tikilgan.

Oʻsha paytda DXXda suhbatida boʻlganimiz arxivning masʼul xodimining aytishicha, mazkur jinoiy ish KGBga Berya rahbarlik qilgan yillarning mahsuli. Berya davrida ish hujjatlari qatʼiy tartib bilan olib borilgan.

Darhaqiqat, N.Boqiy A.Qodiriyning jinoyat ishi materiallari orasida ishga aloqasi boʻlmagan Tursunxoʻjayev va shunga oʻxshagan boshqa ayblanuvchilarning hujjatlari ham ishga tirkab qoʻyilgani haqida yozadi.

Ayblanuvchilarning “shaxsiy delo”siga esa, ular haqida batafsil maʼlumot (qamoqxonada olingan rasmi, antropologik maʼlumotlari: koʻz rangi, quloq shakli va qalinligi, yuz tuzilishi, gavda tuzilishi, boʻyi, ogʻirligi), tintuv paytida uyidan topilgan ashyoviy dalillar, oila aʼzolari haqida batafsil maʼlumot, tergov jarayonida yoki lagerda lazaretga tushgan boʻlsa bu haqida maʼlumot, lazaretida qoʻllanilgan tibbiy buyumlar, qamoqxona va lagerda ularga berilgan kiyim-kechak va idish-tovoqlar, qamoqxonada yoki lagerda karserga tashlangani haqida maʼlumot kabilar tikilgan.

Jinoiy ishning 1-5 jildlarida tergov materiallari berilgan. 6-8 jildlarida sud jarayoni. 9-jild toʻligʻi bilan M.Ismoilovning suddan keyingi tergovi va qamoqxonada yozgan ikki jildlik “Fargʻona tong otuguncha” romani va “Vijdon tavbasi” essesi. 10-jilddan boshlab mahkumlarning lagerlarga taqsimlanishi bilan bogʻliq hujjatlar lagerlardagi ularga topshirilgan ishlar va hakazo. 14-jilddan boshlab ularni oqlash uchun oʻtkazilgan qayta tergov jarayoni materiallari va oxirida oliy sudning oqlov xulosasi.

Jahon tarixida qamoqxonalarda yozilgan asarlar talaygina. Imom Ahmadning mashhur asarlaridan biri, turk shoiri Nozim Hikmat sheʼrlari, chex yozuvchisi Yulis Fuchikning “Dor ostidagi soʻz” asari shular jumlasidandir.

Imom Ahmad halifa zindonida fiqhiy masalaga bagʻishlangan asar yozgan boʻlsa, N.Hikmat sheʼrlari va “Fargʻona tong otkuncha” badiiy asarlardir. “Dor ostidagi soʻz” esa yozuvchining

Gitler konlageridagi hayoti haqida.

Mirzakalon Ismoilovning “Vijdon tavbasi” asari bulardan farqli ravishda qamoqxonadagi mahbusning ko‘ngil dardlaridir.

Umuman olganda, qamoqxonadagi hayotini esse shaklida, yoki qahramonlar ismini o‘zgartirib sof badiiy asar tarzida yoritgan ijodkorlar ham talaygina. Rus yozuvchisi Aleksandr Soljenitsin-ning “Ivan Denisovichning bir kuni” qissasi, Shuhratning “Oltin zanglamas”, Shukrullo “Kafansiz ko‘milganlar” romanlari, Said Ahmadning “Borsa kelmas darvozasi”, “Sarob”, “Oftoboyim” hikoyalari shular jumlasidandir. Ammo bu dardni qamoqxonaning o‘zida yozib, vijdoni bilan savol-javob qilganlar juda kam. M.Ismoilovning “Vijdon tavbasi” asari ana shunday kam sonli asarlar sirasiga mansub. Asar kirill yozuviga asoslangan o‘zbek tilida binasha rangli siyoh bilan qo‘lda yozilgan. Umumiy hajmi 265 varaq. Muallif uni qiziga murojaat tarzida yozgan.

Arxivda ishlagan vaqtimiz asardan nusxa so‘raganimizda yozuvchining avlodlaridan rozilik xati olib kelsangiz, nusxa ko‘chirib beramiz deyishdi. Yozuvchilar uyushmasidan yozuvchining farzandlari bu dunyodan o‘tib ketishganini, rozilik xatini nevaralaridan olishimiz mumkinligini bildik. Ammo o‘sha paytda boshqa bir yozuvchining farzandi bilan yuzaga kelgan muammo sababli bu ish hafsalasiz qolib ketdi.

Har bir asarning ikkita umri bo‘ladi. Bu – asarning tug‘ilishi va kitobxonlar tomonidan o‘qilishi. M.Ismoilovning “Vijdon tavbasi” asari tug‘ilgan, ammo hali o‘qilmagan. Asar o‘z kitobxonini topadimi yo‘qmi, buni vaqt ko‘satadi.

Ayon bo‘lyaptiki, DXX arxividagi hujjatlarning changini qoqib o‘rganish adabiyotga juda ko‘p narsa beradi. Ammo bugun bu maydon deyarli bo‘shab qolgan. Shunday ekan, arxiv hujjatlari qatiga yashiringan haqiqatlarni ochish bugungi adabiy jamoatchilik oldidagi vazifalardan biridir.

